

СИНТАКТИЧНИ КОНСТРУКЦИИ СЪС СЪЧИНТЕЛНО СЪКРАЩАВАНЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Тъй като синтактичните конструкции със съчинително съкращаване са в тясна връзка с координацията, необходимо е да дефинираме понятието 'координация'. В най-общ смисъл координацията е граматично явление, което позволява два или повече еднотипни елементи (конюнкти) да се съединят и да се получи по-голям елемент от същия тип. Съединяването става с помощта на т.нар. координатори. В българския език това са съчинителните съюзи (и, или, но и др.). Следователно нека приемем, че прототипната двучленна координация може да се изрази по следния начин: А и В.

В явлението 'синтактични конструкции със съчинително съкращаване' Иомдин (1990) включва два типа именни конструкции – (M1 и M2)C и M(C1 и C2), където М обозначава модификатор, а С – съществително¹. Числовите индекси показват нетъждествеността на модификаторите и съответно нетъждествеността на съществителните имена.

В българската граматична литература обект на изследване в именната фраза са били предимно конструкции със съчинително съкращаване от типа (M1 и M2) C, където съчинителната група (M1 и M2): 1. играе ролята на комплексен модификатор на опорното съществително С в случаите, когато референтът е един (срв. хубав и весел човек) и 2. съдържа елипса, когато референтите са два (срв. бяла (роза) и червена роза)(Вж. напр. Брезински 1988, Стоянов 1988).

Обект на нашето изследване са конструкциите със съчинително съкращаване от типа M(C1 и C2) и M(M1 и или пък модифицира опорна дума, се пояснява от модификатор. У Георгиева (1987:41) тези групи са отнесени към затворените еднородни редове. По-подробно те са разгледани у Попов (1988:88–93). Авторът ги включва в названието 'едно определение пред две или повече определяеми', макар че в илюстративния материал се срещат и примери с повече на брой препозитивни определения. У Георгиева се набляга предимно върху темо-ремното

поведение на съчинителните групи в изречението, докато у Попов се обръща внимание на съгласувателните категории род и число в рамките на групата.

Във връзка с поставения проблем ще се опита да разгледаме, макар и концептуално, следните въпроси:

1. Кои са възможните модификатори пред съчинителната именна група?
2. Какви са структурните и семантичните особености на синтактичните конструкции със съчинително съкращаване в именната фраза?

3. Кои фактори позволяват или съответно блокират посоченото явление?
Частите на речта, които могат да функционират като модификатори на съчинителни групи, са следните:

1. Съществителни:

а) с количествена семантика: група, ято, шепа, букет и др.

Ограниченията в тази група са лексикално-семантични: чифт обувки и ботуши.

б) съществителни нарицателни, които функционират като приложения или като опорна дума на постпозитивни приложения. Изискването е те да бъдат в мн. ч.: сестрите (Таня и Весела); реките (Струма и Места); писателите (ултрапатриоти и демагози).

2. Прилагателни. Тук включваме думите с адективна функция (без местоимения клас): прилагателни, причастия, редни числителни.

3. Квантификатори;

а) за неточно количество – много, малко, безброй

б) за точно количество – числителни бройни

в) всички, целия

4. Местоимения – притежателни, показателни, въпросителни, неопределителни, отрицателни, обобщителни.

В чисто формален план можем да разделим конструкциите на прости и сложни, т.е. с един или повече модификатори пред съчинителната група. Освен това съчинителната група може да бъде усложнена чрез модификатори към съчинително свързаните съществителни или прилагателните, поясняващи съществителното.

По принцип конструкциите със съчинително съкращаване са многозначни. Те съдържат възможност и за друга интерпретация. Ограничен тип конструкции могат да бъдат определени като немногозначни и следователно само с една интерпретация. Такива са напр. фразите от типа

съществително-мн.ч. (същ.-ед.ч. и същ.ед.ч.): съветниците (Хувър и Александър Милосердних); вестниците (“Вечерни новини” и “Литературен фронт”). Към еднозначните конструкции можем да отнесем с уговорка и групите от типа **притеж. м.-ед.ч./мн.ч. (същ.-ед.ч./мн.ч. и същ.-ед./мн.ч.):** неговата (помощничка и секретарка), където референтът е един; своите (вкусове и стилове), където притежателят е един.

Следователно съчинителното съкращаване е явление, което се съдържа в съответните именни фрази, но чието проявление или неутрализация зависи от по-широкия контекст.

В структурно отношение можем да разделим конструкциите на следните видове (като имаме предвид наличието на имплицитна многозначност и липсата на блокировка):

1. $M(C1 \text{ и } C2) = MC1 \text{ и } MC2$, където съчинителната структура е взаимозаменяема със съчинителна структура:

моето [съзнание и поведение] = моето съзнание и моето поведение
безброй [ракети и танкове] = безброй ракети и безброй танкове
някои [мъже и жени] = някои мъже и някои жени
цялата [вяра и привързаност] = цялата вяра и цялата привързаност

2. $M(C1 \text{ и } C2) \# MC1 \text{ и } MC2$, където няма взаимозаменяемост между лявата и дясната структура, защото: те са смислово различни или втората структура става неграматична:

тридесет [жени и деца] $\#$ тридесет жени и тридесет деца
неговият [съученик и съсед] $\#$ неговият съученик и неговият съсед
група [японци и канадци] $\#$ група японци и група канадци
апостолите [Йоан и Яков] $\#$ *апостолите Йоан и апостолите Яков

Нетъждествеността се дължи на факта, че броят на референтите в дясната конструкция става по-голям от броя на референтите в лявата конструкция. Тази промяна, от своя страна, се дължи на семантичните особености на количествения модификатор, на особеностите на модификатори от типа на демонстративите, членуваните прилагателни, формата един и др., чието повторение в съчинителната структура въвежда втори референт, както и на особеностите на съгласуването.

3. $M(M1 \text{ и } M2)C = MM1C \text{ и } MM1C$

някакви [тъмни и страшни] сили = някакви тъмни сили и някакви страшни сили

тежката [морална и материална] отговорност=тежката морална и
тежката материална отговорност

4. M(M1 и M2)C#MM1C и MM2C

шепа [златни и сребърни] монети#шепа златни монети и шепи сребърни
монети

Прави впечатление, че типове 3. и 4. са подобни на типове 1. и 2.

5. M(C1 и M1C2)=MC1 и MM1C2

стотици [танкове и самоходни оръдия]

Разбира се, гореизброените конструкции не изчерпват разнообразието от възможни комбинации между групата на модификатора и съчинителната група, но дават основна представа за явлението.

Вече споменахме, че фразите със съчинително съкращаване сами по себе си са многозначни. Такива наблюдения има и у Йомдин (1990:74). Ще използваме неговите примери за илюстрация. Така например именната фраза в единствено число 'изключителен писател и лекар' има три възможни интерпретации: (изключителен писател) и (лекар) – където референтите са двама и модификаторът се отнася само към първия от тях, (изключителен писател) и (лекар) – където референтът е един и модификаторът се отнася само към първата му характеристика, изключителен (писател и лекар) – където референтът отново е един, но модификаторът пояснява цялата съчинителна група. Активирането на посочените интерпретации обаче зависи от съгласуването на групата с глаголна форма в ед. ч. или мн. ч.:

1. Тук работят (изключителен писател) и (лекар).

Глаголната форма налага еднозначна интерпретация и съотнасяне с двама референти. Можем също да припомним, че в българския език, за разлика от руския, не звучи естествено комбинацията от модификатор в мн. ч. и сингуларна съчинителна група (изключителни писател и лекар).

2. Тук работи изключителен (писател и лекар).

Тук работи (изключителен писател) и (лекар).

Глаголната форма в ед.ч., която допуска съотнасяне с един референт, позволява двойна интерпретация – със и без съчинително съкращаване.

Многозначността се увеличава в именни фрази, които са в мн.ч. Напр. фразата 'изключителни писатели и лекари' има следните варианти:

1. Тук работят (изключителни писатели и лекари) — една група референти, в която модификаторът пояснява само първия конюнкт.

2. Тук работят изключителни (писатели и лекари) — една група референти, в която модификаторът пояснява и двата конюнкта.

3. Тук работят (изключителни писатели) и (лекари) — две групи референти, при които модификаторът пояснява само първата.

4. Тук работят изключителни (писатели и лекари) — две групи референти, при които модификаторът пояснява и двете.

От интерпретациите става ясно, че съчинително съкращаване се осъществява както при тъждественост, така и при различие на референтите.

Кои са факторите, които влияят ограничаващо на съчинителното съкращаване? По принцип те са много и с разнороден характер (прозодични, граматични, семантични, прагматични); сферата им на действие и активност е различна в писмената и устната реч. Ето защо ще споменем най-общо някои от тях:

1. Лексикално-семантична блокировка: Активира се, когато думата, която би могла формално да бъде модификатор на съчинителната група, е семантично несъвместима с втория конюнкт. Срв.:

Там имаше (обменни бюра) и (ресторанти)

През нощта са прехвърлени (разузнавателни самолети) и (специалисти) от Варга.

2. Синтактична блокировка. Активира се:

*когато всеки конюнкт си има модификатор, предпоставен или задпоставен. Срв.:

Слуховете за (ракетни удари) и (нападения с бойни лазери) бяха лъжливи.

Оня с (прошарената коса) и (златна рамка на очилата).

Справяме се с (неудобните сътрудници) и (нежелани свидетели).

Разбира се, тук изключваме случаите, в които един синтактично обусловен модификатор може да пояснява и двата конюнкта, всеки от които си има модификатори. Срв.: Аз съм противник на пирамидалните (туристически групировки и културни центрове).

*когато пред всеки конюнкт има едно и също пояснение, защото:

— повторението на модификатора се налага по синтактични причини.

Нека вземем предвид следното становище на Попов (1988:88): *Когато едно определение стои пред две или повече определяеми (съществителни), то се съгласува по род и число с най-близкото определяемо и може да се отнася към всички определяеми, ако между тях има смислова близост или фразеологическа връзка.*² Тогава може да се формулира негативно правило от следния вид: ако съчинителната група е сингуларна и не отговаря на горното изискване, модификаторът задължително се повтаря пред всеки конюнкт на съчинителната група. Освен това нефразеологичните групи, в които конюнктите са в различен род и модификаторът се съгласува само с първия от тях, не са еднозначни и следователно, за да снемем многозначността, е по-добре да повторим модификатора за яснота. Срв.: *Те продават ценна информация и знания за зоните*. Възможни са две четения: ценна информация и ценни знания или ценна информация и никакви знания.

– повторението на модификатора се избира от говорещия по стилистични или прагматични причини. Срв.:

Имаме еднакви права и еднакви задължения = Имаме еднакви (права и задължения)

3. Морфологична блокировка. Активира се, когато вторият конюнкт е членуван. Срв.:

(Всички надежди) и (мечтите) са нещо хубаво.

4. Прозодична блокировка, която действа само в устната реч.

В много от разгледаните случаи многозначността се решава чрез интонацията и паузата. Когато групата е със съчинително съкращаване, тя се произнася, без интонационно разчленяване, докато при другата интерпретация между двата конюнкта се появява пауза или промяна в интонационната линия.

Семантичната многозначност в рамките на именната фраза може да се изрази най-общо в два случая:

1. Конкурентно съчетаване на съчинително съкращаване и координация: M[C1 и C2] или MC1 и C2. Срв.:

Насочи се към бивши (полицаи и военнослужащи)

Насочи се към (бивши полицаи) и (военнослужащи)

Тя поднесе майсторски приготвени (ястия и напитки)

Тя поднесе (майсторски приготвени ястия) и (напитки)

2. В групи със сложни модификатори възниква възможност за промяна в състава на модификатора:

Излизаха книги с негови крилати (речи и изказвания)

Излизаха книги с негови (крилати речи и изказвания)

Те пиеха в компанията на няколко непознати (мъже и жени)

Те пиеха в компанията на няколко (непознати мъже и жени)

В посочените примери многозначността в състава на модификатора се поражда от йерархичните отношения между отделните елементи, поясняващи опорното съществително (напр. детерминатор < квантификатор < прилагателно < съществително)³. Така чисто формално модификаторът може да включва само най-левия елемент пред групата, но може да включва и елемент или елементи отдясно на него и така, докато в групата остане смислово и граматично допустимата минимална съчинителна група. Дотук се опитахме да набележим основните насоки при изследването на едно интересно езиково явление, наречено 'синтактични конструкции със съчинително съкращаване'. То се обуславя от вида и семантиката на модификатора, от степента на неговата сложност, както и от взаимодействието му с поясняваната съчинителна група. По-детайлните анализи относно йерархизацията на модификаторите и генерализацията на явленията са предмет на бъдеща разработка.

БЕЛЕЖКИ

¹ В българския език съществуват и групи, в които модификаторът-кратко притежателно местоимение, е разположен постпозитивно спрямо съчинителната група. Срв.: (Ужасът и възмущението) ѝ бяха неподправени. Подобни конструкции обаче остават извън рамките на настоящата работа.

² Напр. авторът дава следните примери: човешки образ и подобие, техният живот и творчество, човешкото лицемерие и фалшивост и др.

³ Повече за препозитивните разширения в именната група и тяхната подредба вж. Пенчев (1993:37–43).

ЛИТЕРАТУРА

1. **Брезински, 1988:** Брезински Ст. Прилагателни имена като съгласувани определения в съвременния български език. – В: Помагало по синтаксис на българския език. София, 1988, 83–95.

2. **Иомдин, Л. Л. 1990:** Автоматическая обработка текста на естественном языке: модель согласования. Москва, Наука, 1990.

3. **Георгиева, 1987:** Георгиева Е. Словоред на усложненото просто изречение. София, БАН.

4. **Пенчев, 1993:** Пенчев Й. Български синтаксис. Управление и свързване. Пловдив, 1993.

5. **Стоянов, 1988:** Субстантивни словосъчетания със съгласувани определения в българския език в съпоставка с полски и руски език. – В: Помагало по синтаксис на българския език. София, 1988, 96–111.